

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ

Поняття і термін *самвидав* сьогодні можна розглядати не тільки як чітко окреслений, конкретний історичний феномен, а й у ширшому значенні. Поняттям *самвидав* нерідко окреслюється і спосіб вислову іншої думки всупереч офіційному нав'язуванню згори — як одвічну опозиційну категорію. Зокрема, В.Кривулін у статті “Золотий вік самвидаву” в антології неофіційної поезії радянської епохи “Самвидав віку” стверджує, що “самвидав” — у широкому трактуванні — почав існувати з тих часів, коли люди опанували мистецтво письма”¹, тобто коли стало можливим зафіксувати на письмі опозицію владі і всьому стандартизованому.

Безперечно, прагнення до свободи думки й творчості існувало завжди, завжди існували мислителі й творці, які прагнули подивитися на світ іншими очима, розставити інші, відмінні від офіціозу, акценти. Уже саме це історичне “прагнення...” і його практичну реалізацію можна в певному сенсі називати “самвидавом”.

В. Кривулін наголошує на тому, що “самвидав” існував не тільки в радянські, а й навіть у допетровські часи, коли і слова цього не знали, але існувала варварська, “татарська”, за виразом М.Салтикова-Щедріна, цензура. “Ця цензура була проявом панічного жаху держави перед несанкціонованим зверху словом, тим більше — словом писемним” (342).

Історія культури людства, історія літератури — як світової, так і української — свідчить, що її творці не завжди підтримували соціально-політичний лад держави, в якому жили і творили, а частіше намагалися дистанціюватись від влади. Тим часом влада завжди намагалася контролювати розвиток мистецтва, пропонуючи творчій людині певні соціальні й матеріальні привілеї, впроваджуючи цензуру, залякуючи непокірних, морально й фізично знищуючи їх. Це породжувало “вічну” проблему взаємин культури й політики, офіційної державної думки з вільною творчістю. Результат таких взаємин схематично можна зобразити у двох життєвих позиціях:

1. Прославлення конформістських митців.

Пригадаємо хоча б успіх Мецената, наближеного до імператора Августа, в культурній політиці Стародавнього Риму в I ст. до н. е. Підтримка мистецтва зробила його символом взаємозв'язку державних та творчих інтересів. Але, збираючи довкола себе й підтримуючи найкращих художників, письменників, мислителів, Меценат не тільки дбав про прославлення Риму, а й прагнув запобігти опозиційним настроям митців, які б руйнували державу зсередини.

2. Заборона й переслідування нонконформістських митців, що породжувало прояви невідцензурної творчості — своєрідний “самвидав”*

Безумовно, межі такого “самвидаву” дуже широкі, це, передусім, альтернативна офіційній “історія ідей та їх наукових і художніх форм” (Г.Гетнер)², що могла бути висловлена в різних формах (у рукописах, у списках, у готових друкованих матеріалах тощо) різними представниками мистецтва в різні епохи. “Опозиціонери”, “інакодумці”, “борці з цензурою” в різних сферах людської діяльності (економіка,

¹ Кривулін В. Золотий век самиздата // Самиздат века / Сост. А.И.Стреляный, Г.В.Сапгир, В.С.Бахтин, Н.Г.Ордынский. — Минск; М., 1997. — С. 342. Посилаючись далі на цю статтю, сторінку вказуємо в тексті.

* Оскільки написання терміну самвидав у різних джерелах різне: “Самвидав”, “самвидав”, “сам-видав”, “САМВИДАВ”, САМВИДАВ, самвидав тощо, — то введемо деякі пояснення: під терміном “самвидав” розглядаємо прояви невідцензурної вільної творчості до 1960-х рр., а самвидав — власне неологізм 1960-х рр. як частина невідконтрольного владі літературного і мистецького процесу 1960–1980-х рр.

² Цит. за: Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. 1. — С. 54.

література, образотворче мистецтво, медицина тощо) творили нове, не підвладне загальноприйнятому, офіційному, і не підказане ніким.

Перші зразки такої, кажучи фігурально, “самвидавної” діяльності можна віднайти ще в Біблії. “Позацензурні” проповіді, притчі, сентенції, заповіді Ісуса Христа передавалися з уст в уста, поширювалися в рукописах і списках, змінюючи політичні й культурні закони суспільства. Чим жорстокіше переслідували учнів Христа, тим більше з’являлося їх помічників. “Знищені стають прапором. Знищені – це кремінь, із якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах”³, – повторить майже через 2000 років у самвидаві український публіцист В. Мороз.

Стосовно зародження явища “самвидаву” – в широкому розумінні – на території України існують достатньо суперечливі думки. Можливо, це пов’язане з варіативним існуванням термінів на позначення явища “самвидаву” в різні історичні епохи: “списки”⁴, “рукописи”, “воровские письма”, “воровские грамоты”, “воровские послания”, “подметные письма”⁵, “захальна література”, “позацензурні видання”⁶, “самсебяздат”⁷, “самиздат”⁸, “антирадянська література”⁹, “відписи”¹⁰, “копії”¹¹ і власне “самвидав”¹².

Усі ці терміни, взяті з різних історичних епох, становлять своєрідний синонімічний ряд; їх поєднує одна важлива спільна риса: це був спосіб “непідконтрольного поширення ідей та інформації”¹³, а стосовно України – “непідконтрольний засіб поширення об’єктивної інформації про Україну”¹⁴. Спробуємо дослідити розвиток явища *самвидаву* в історії України та історії української літератури, незважаючи на різні термінологічні варіації.

Грунтовних досліджень з історії “непідконтрольного поширення ідей та інформації” в Україні ще немає. На думку О.Суетнова, автора “Довідника періодичних видань самвидаву. Бібліографія” (М., 1990), коріння самвидаву сягає часів появи перших апокрифів та Моління Данила Заточника¹⁵.

Інші ж дослідники простежують утворення літературного “самвидаву”, починаючи з епохи поширення письма в Київській Русі (342), що пов’язано зі складними взаєминами державної, церковної влади й громадян. Перші прояви таких взаємин, на нашу думку, варто шукати в перших писемних згадках Київської Русі, що є альтернативними офіційним літописам, зокрема, в графіті – в неофіційних написах і малюнках, надряпаних на стінах архітектурних споруд, – а саме, на стінах Софії Київської, де записувалися поза очима князя і під страшенною забороною альтернативні погляди на державні справи¹⁶. Дослідниками давньоруського

³ Мороз В. Замість останнього слова // *Бумеранг*. Твори В. Мороза. – Париж; Балтимор; Торонто, 1974. – С. 20.

⁴ Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР: Новейший период. – Вильнюс; Москва, 1992. – С. 195.

⁵ Суетнов А. Бессмертный самиздат // Независимая газета. – 2001. – 27 июля.

⁶ Український вісник. Вип. 1. – Париж; Балтимор, 1971. – С. 7, 11.

⁷ Даниэль А. Самиздат: поиски определения // Карта. – 1994. – №5. – С. 33.

⁸ Samizdat. Alternative Culture in Central and East Europe – from the 1960s to the 1980s. – Bremen, 2002. – P. 11.

⁹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 72-73.

¹⁰ Осадчий М. Більмо. – Лондон, 1972. – С. 5.

¹¹ Крик з могили: Захальні вірші з України. – Париж; Балтимор, 1969. – С. 5.

¹² Самвидав // Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – С.1197.

¹³ Алексеева Л. М. История ... – С. 195.

¹⁴ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція ... – С. 72.

¹⁵ Див.: Кротов Н. Генезис самиздата и его трансформация в новую прессу // Conference on the bibliography of Soviet SAMIZDAT. Oxford, 30.09 – 4.10. 1991. – С. <http://www.opentext.org.ge/pressa/Links/Samizdat/SAMIZDAT.HTM>

¹⁶ Див.: Алексеева Л.М. История ... – С. 195.

літописання давно висловлювалася думка про те, що не всі історичні події фіксувалися в літописах. Однією з підстав для таких висновків були записані дати без текстів, що досить часто зустрічаються в літописах. З огляду на вищесказане надзвичайно важливими є ті графіті, які повідомляють про події, що з невідомих причин не зафіксовані в літописах. Одним із таких графіті є запис про мир на Желяні Святополка Ізяславовича, Володимира Мономаха та Олега Святославовича на межі XI–XII ст., не зафіксований у літописі. Як зазначають дослідники, цей запис про міжусобні війни не був бажаний у літописі і свідчить про альтернативні політичні переконання автора, який був, очевидно, “мономахівцем”¹⁷.

Звернення через “самвидав” до широких народних мас вбачаємо в першому зразку політично-релігійної публіцистики І.Вишенського. Як зазначає В. Шевчук, “за життя він мав прихильників, навіть поклонників, які старанно його твори збирали й переписували, бо й на сьогодні ми знаємо шість списків, які донесли до нас писання полеміста: три української редакції і три походження старообрядного”¹⁸. Інтерес старообрядців до творчості І. Вишенського пояснюється тим, що вони були опозиційною силою до тодішньої влади і прагнули через поширення творів І. Вишенського донести до громадян свої думки.

Як відомо, за життя письменника надруковано було тільки “Послання до князя К.Острозького” (1598). Здебільшого ж його твори прозвучали в к. XVI – на поч. XVII ст. гостро, навіть різко, використовуючи “живі” народні вирази, порушуючи актуальні проблеми віри і політики, й поширювалися рукописно по всій Україні й за кордоном.

Очевидно, що ці твори були відомі в Росії і їх там поширювали старообрядці на чолі з протопопом Аввакумом. О.Суєтнов у статті “Безсмертний самвидав” стверджує, що першим “самвидавцем” на території Російської імперії був саме протопоп Аввакум, голова старообрядництва, ідеолог розколу в православній церкві, письменник, який виступив проти реформи Никона і за це був засланий з усією сім’єю 1653 р. в Тобольськ. Упродовж життя він боровся з офіційною церквою, за що в 1666 р. був засуджений і засланий у Пустозерськ. 15 років провів у земляній тюрмі, де й написав перші “самвидавні” твори, зокрема, “Житіє”. За свою опозиційну діяльність його, за наказом царя, було спалено.

Цікавими проявами літературного й політичного “самвидаву” є анонімні “подмётные письма” – таємні доноси, погрози, а також агітаційні листки, які використовувалися як засіб політичної боротьби в Російській імперії XVI–XVIII ст. У “Воровских письмах” (“воровских грамотах”, “воровских посланиях”) в XVII–XVIII ст. висловлювалися заклики до повстання в Російській імперії. Автори й переписувачі жорстоко переслідувались і тому здебільшого були анонімними.

Із відміною імператрицею Єлизаветою в XVIII ст. смертної карі “для вільного потаємного писемного слова настали золоті часи. По руках поряд із масонськими творами і вольтер’янськими перекладами пішли їдкі епіграми, політичні трактати і поеми непристойного еротичного змісту, наприклад, Івана Баркова” (342), що масово поширювалися в списках. Це все пішло до читача, минаючи друкарський верстат.

Відомий історик, автор однієї з перших книг з історії дисидентського руху в СРСР “Історія інакомислення в СРСР” Л.Алексєєва вважає першим творцем “самвидаву” О.Радищева¹⁹, цього, за висловлюванням І.Сундюкова, “не першого,

¹⁷ *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 221.

¹⁸ *Шевчук В.* Иван Вишенский та його послання // *Вишенський Іван.* Твори. – К., 1986. – С. 5.

¹⁹ Див.: *Алексеева Л. М.* История ... – С. 195.

але найзнаменнішого російського дисидента XVIII ст.”²⁰, який, проповідуючи ідеї Просвітництва, різко засуджував самодержавство і кріпосництво в головному своєму творі “Подорож із Петербурга в Москву” (1790). Книжку було конфісковано, й до 1905 р. вона поширювалася в “списах”, тобто в рукописних копіях, відтворених з оригіналу.

Ознаки “самвидавної” творчості можна простежити і в доробку мандрівного вчителя, філософа Г.Сковороди, якого “світ ловив, але не спіймав”. Загальновідомо, що переважна більшість творів за життя письменника ходила в рукописах і списках, зважаючи на їх опозиційність до церковної влади, (пригадаймо Шевченкове “списую Сковороду”), а надруковані вони були набагато пізніше, в XIX–XX ст., про що свідчать упорядники повного зібрання творів Г.Сковороди. Так, наприклад, твір “Брань архистратига Михаила со Сатаною”, окрім автографа, до нас дійшов у двох списках — у вигляді рукописів, переплетених у зошит з картонною обкладинкою, один з яких відомий під назвою “Писанія Сковороды, собранные протоіереем Феодором Залесским 1762 года”²¹.

Ідеї декабристів про знищення самодержавства, кріпосного права, встановлення республіки, рівність усіх громадян перед законом, громадянські свободи, відсутність виборчих цензів, конфіскація найбільших латифундій та наділення селян землею, висловлені в “самвидавному” проекті конституції Російської імперії П.І. Пестеля “Руська правда” (1821–1823), стали своєрідним поштовхом до розвитку “самвидаву” й здобули багатьох прихильників такого роду боротьби²². Характерно, що більшість подібних пропозицій щодо вдосконалення суспільного ладу буде повторено в оригінальному українському самвидаві 1960-х рр. Деякі ж ідеї декабристів, зокрема, те, що всі народи Російської імперії мають користуватися рівними правами і згодом мали б злитися в один російський народ, що Російська імперія має бути унітарною, сильно централізованою державою, кордони якої мають розсунутися до своїх “природних меж”, знайшли підтримку в національній і зовнішній політиці царської Росії і СРСР, про що згадає в самвидавному дослідженні “Інтернаціоналізм чи русифікація?” 1965 р. І. Дзюба²³.

Найпоширенішим твором дорадянського “самвидаву”, на нашу думку, слід вважати комедію у віршах О.С. Грибоедова “Лихо з розуму” (1822–24), яка була повністю надрукована через кілька десятиліть після написання²⁴. В. Кривулін вважає, що ця комедія “із середини 1820-х рр. до середини 1860-х рр. була присутня в паперах практично кожної освіченої людини Російської імперії — у вигляді рукописної копії” (343). Загальна кількість таких копій, враховуючи уривки, окремі монологи тощо, сягає 29 тисяч — і це тільки те, що було знайдено через сто років.

Про стан побутування “самвидаву” в містах Російської імперії свідчать такі уривки з листування: “Рукописна література в Москві широко розповсюджена. Тепер усі захоплюються листом Белінського до Гоголя, п’єскою Іскандера “Перед грозою” і комедією Тургенєва “Нахлібник”²⁵, — повідомляє 29 березня 1849 р. поет О.Плещєєв. А князь П.В’яземський 17 квітня 1856 р. звертається з проханням із Петербурга до москвича С.Шевирьова: “Чи не можете ви дістати мені повного

²⁰ Сундюков І. Великий дисидент XVIII століття. Олександр Радищев: до 200-річчя від дня загибелі // День. — 2002. — 7 верес.

²¹ Сковорода Г.С. Повне збр. творів: У 2 т. — К., 1973. — Т.2. Примітки. Коментарі. — С. 512.

²² Докладніше див.: Нечкина М.В. Движение декабристов. — М., 1955. — Т. 1–2.

²³ Докладніше див.: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998.

²⁴ Докладніше див.: Мещеряков В.П. Жизнь и деяния Грибоедова. — М., 1989.

²⁵ Цит. за: Селезнёв В. Неофициальная поэзия // Волга. — 1998. — №9. — С. 25.

списку “Бродяги”, в первісному й природному вигляді, тобто до обряду обрізання старозавітною цензурою”²⁶.

Важливим діячем російського “самвидаву”, твори якого були розповсюджені в Україні, був О.Герцен (1812–1870), що заснував 1853 р. в Лондоні Вільну російську друкарню й, утворивши першу російську революційну газету “Колокол”, започаткував і новий термін – “тамиздат”. Це були твори, видані за кордоном, які переправлялися на Батьківщину і поширювалися в рукописному варіанті серед широкої громадськості. Газета “Колокол” спершу видавалася в Лондоні (1857–1865), а потім у Женеві (1865–1867). Газета справила великий вплив на всі сфери життя суспільства й підтримувалась великою кількістю добровольців. “Колокол” співпрацював з українськими авторами, зокрема, з М. Костомаровим, який висловлював неприємні для росіян думки (що все ж були надруковані О.Герценом). Розповівши історію українського народу, Костомаров подавав федералістичний ідеал для всієї Слов’янщини та справедливе розмежування між слов’янськими народами.

З 1868 р. газета “Колокол” видається французькою мовою з російським додатком. Цю схему інформування Західного світу про події у авторитарному суспільстві згодом використає М. Драгоманов, а в 1960-і рр. і закордонні видавництва української діаспори “Смолюскіп”, “Нові дні”, “Визвольний шлях”, “Український історик”, “Сучасність” тощо.

У середині XIX ст. “постають перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї навіть пізніших часів і наклала свою печать на все наступне українське письменство”²⁷. Цей новий напрям українського громадського життя виявився в організації Кирило-Мефодіївського братства. Це “романтично-християнське товариство з таємничими обрядами, абеткою, іконами, обручками”²⁸ можна вважати вже новим етапом поширення “самвидаву” серед інтелігенції та широких мас населення. Найпоширенішим “самвидавним” текстом товариства були “Книги буття українського народу” М. Костомарова, що стали ідеологічною програмою кирило-мефодіївців. “Книги...” написані в біблійному стилі і подають спершу картину світової історії як накресленого Богом шляху до спасіння, роз’яснюючи історію України та історію її поневолення. Надзвичайно важливо, що “Книги...” розраховані не тільки на інтелігенцію, а й на читачів з народу”²⁹, що сприяло їхньому поширенню в рукописах.

Після процесу Кирило-Мефодіївських братчиків і засудження Т. Шевченка “без права писати й малювати” він вдається до такої нової форми “самвидаву”, як “захаявна книжка”³⁰. Це були невеликі саморобні зшитки, куди Т. Шевченко в 1847–1850-х рр. записував свої невольничі поезії. Ці зшитки-книжечки поет ховав за халявою солдатських чобіт – звідки походить і назва. Термін “захаявні книжечки” спочатку вживався на означення лише творів Шевченка, але дуже скоро став синонімом “вільної позацензурної творчості” й існує поряд із терміном “самвидав” в 1960-і рр. і до сьогодні³¹.

Історію цензурних утисків щодо українського письменства у XIX ст. починають з 1863 р., коли пролунали сумнозвісні слова Валуєвського циркуляра: “не було,

²⁶ Там само.

²⁷ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 359.

²⁸ Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – С. 399.

²⁹ Там само. – С. 400.

³⁰ Див.: *Захаявні книжечки* // Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976. – Т.1. – С. 238.

³¹ Шелест Ю. Захаявна історія шістдесятих // Літ. Україна. – 2002. – 10 жовт.

нет и быть не может” ні мови української, ні літератури. З цього часу кожна українська книжка стає потенційним “самвидавом”, незважаючи на автора й зміст твору. На думку С. Єфремова, щодо цензурних заборон “не справедливо віддавати першість Валуєву й Олександрові II, забуваючи про Миколу I, що запровадив нові цензурні устави 1826 р., 1828 р., та Бенкендорфа з Дубельтом”³², які цензурували Пушкіна. Емський указ 1876 р. ще жорстокіше боровся з українською книжкою, не допускаючи її навіть із-за кордону, із Галичини, де її можна було легально друкувати. Порівнюючи з попередніми репресіями, бачимо тут крок “уперед”: “самвидавом” ставали не лише позацензурні книги, що підривали основи самодержавства, а взагалі будь-які книги, ноти, рукописи, переклади українською мовою. Настала пора, як зазначає С. Єфремов, коли мало не всі українські письменники припинили писати, а коли й писали щось, то для власного задоволення, для своєї сім’ї, щоб сховати написане зараз же до “шухляди”.

Не маючи змоги працювати в себе на Батьківщині, українські письменники переносять свою діяльність за кордон. Услід за О.Герценом М. Драгоманов 1876 р. назавжди переїздить за кордон, де згодом у Софії створює позацензурну пресу, зокрема журнал “Громада”. Видання М. Драгоманова у “вільному світі”, поза межами цензури, у певному розумінні, можна вважати першими зразками українського “тамвидаву”.

Цікаву згадку про “самвидав” кінця XIX ст. подає Аркадій Левов³³, розповідаючи про, на його думку, “першого самвидавника”, — лікаря з Чернігова Степана Даниловича Носа, який заснував 1880 р. у себе вдома клуб українського громадянства “Курінь”. У клубі було зібрано досить велику українську бібліотеку, і кількість його членів швидко зростала. Основною діяльністю товариства “Курінь” було розповсюдження “самвидаву”, тобто українських книг, що не діставали дозволу цензури. Спочатку сам С. Ніс поширював “самвидав” під час своєї лікарської практики, згодом з’явилась велика кількість добровольців. За підрахунками А. Левова, “продаж книжок охопив не менше як 54 географічні пункти на Україні, переважно села та містечка”. Причому поширення “самвидаву” проводилося здебільшого на базарі, в лікарнях, семінаріях, гімназіях, школах... Зрозуміло, що влада, цензура, дізнавшись про таку крамолу, негайно вживала заходів “пресечення”, тобто поширення “самвидаву” забороняла, а винуватців притягала до відповідальності. Але, незважаючи на репресії, кількість активних переписувачів і поширювачів “самвидаву” не тільки не зменшувалася, а навіть зростала і досягла на той час значної цифри — 72 особи. Із записів С. Носа дізнаємося, що цими людьми були переважно сільські батюшки, вчителі, землеміри, лікарі, службовці, книготорговці, дрібні власники тощо.

Найпоширенішими творами, що в 1880-і рр. називалися “захаяльними книгами”, були “Кобзар” Т. Шевченка, твори П. Куліша, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки, М. Костомарова, граматки Т. Шевченка, Яценка, Деркача і “Прописи” Кониського; дитячі казки “Півпівника”, “Сіра кобила”, “Казка про дівку-семилітку”; монографії з історії України, “Записки о Южной Руси” П. Куліша; журнал “Основа”. Поширювалися і твори, видані за кордоном — “тамвидав”. Про масштаби поширення “самвидаву” свідчить кількість розповсюджених книг протягом 1882—1883 рр.— 7200 примірників, і це за умови панування жорстокої цензури й заборони українського слова. За поширення “самвидаву” С. Носа було арештовано й заслано на 7 років у Новгородську губернію.

³² Єфремов С. Історія ... — С. 383.

³³ Левов А. Архів “Музею-архіву українського самвидаву МБФ “Смолооскип”, 1980 р.

Цікавими спробами “самвидавної” творчості є, на нашу думку, спроба учнівської й студентської молоді видавати наприкінці XIX – на початку XX ст. рукописні стіннівки, газети, журнали й альманахи, які все ж умовно можна віднести до “самвидаву”, хоча їхня опозиційність була спрямована, передусім, на місцевих владців і поза навчальними закладами вони не набували масового поширення.

Подібні зауваження певною мірою стосуються і часописів політичних в’язнів Російської імперії XIX – початку XX ст. Однак автор книги “Часописи політичних в’язнів Російської царату XIX – початку XX ст. Бібліографічний покажчик” (К., 1996) Б.Черняков стверджує, що самвидав постсталінської доби є “гідним продовженням” часописів політв’язнів XIX – початку XX ст. і журналістики ГУЛАГу, що ці прояви вільної творчості “залишаються лише специфічними феноменами масової інформації, гідними подиву й схилення перед мужністю борців та свідченням неухильності проявів журналістики й публіцистики як закономірних суспільних явищ”³⁴. У покажчику зафіксовано 227 назв в’язничних часописів, які переважно були рукописними або друкувалися на гектографі, що був винайдений 1869 р. росіянином М.Алісовим і міг давати до ста копій оригіналу. Для нас найцікавішими є згадки про три рукописні часописи, що видавалися українською мовою: “№54. За ґратами: Рукописний журнал. – Харьков (тюрма), 1915”, “№64. З-за ґрат: Рукописний сборник. – Псков (центральная каторжная тюрма), 1911”, “№227. Політв’язень: Рукописний журнал. – Львов (тюрма “Бригідки”), 1933”³⁵. З наведених видань найпоширенішим був харківський журнал “За ґратами”, про що свідчать дослідження А.Прямкова, А.Бережного, М.Жулинського, І.Приходька і розвідка Валерія Шевчука про одного з авторів часопису Гната Михайличенка³⁶.

Варто, на нашу думку, згадати про збірник “З неволі”, що з’явився 1908 р. в Петербурзі, “ідею збірника подали тодішні українські політичні в’язні, а активно схопилися за ініціативу і надрукувалися в збірнику тогочасні світила європейського обігрівання – Леся Українка, Агатангел Кримський, Михайло Коцюбинський, Олександр Олесь, Христя Алчевська, Іван Липа, Микита Шаповал та інші!”³⁷.

Неабиякими майстрами “самвидаву” і “тамвидаву” були також більшовики на чолі з В. Леніним, який власноруч множив листівки на гектографі³⁸. Знаючи на власному досвіді силу позацензурного слова і здобувши, не в останню чергу завдяки “самвидаву”, перемогу в Жовтневій революції на величезній території Російської імперії, більшовики натомість у своїй практичній державній діяльності ретельно обмежували свободу думки в XX ст., наклавши монополію на засоби масової інформації і створивши цим самим тоталітарне суспільство.

На думку В. Кривуліна, “з вересня 1918 року по 1922 рік у Москві з’являється те, що ми сьогодні назвали б справжнім “самвидавом”. У книжковому магазині письменників М. Осоргіна продаються переписані від руки авторські збірнички віршів А.Белого, М.Кузміна, М.Гумільова, В.Ходасевича, М.Волошина ... заборонені цензурою” (343).

Коротка безцензурна пауза після жовтня 1917 р. змінилася на початку 1930-х років на повне всевладдя редакторських ножиць, що поступово перетворилися на головний інструмент радянського літературного процесу. Радянська цензура 1930–

³⁴ Черняков Б.І. Часописи політичних в’язнів Російської царату XIX – початку XX ст.: Бібліографічний покажчик. – К., 1996. – С. 15.

³⁵ Там само. – С. 21, 22, 39.

³⁶ Див.: Прямков А.В. Дооктябрьская “Правда” о литературе (1912–1914). – М., 1955; Бережной А.Ф. Печать большевиков 1895–1917 гг.: (Библиографические справки). – Л., 1967; Жулинский М.Г. Хай вічно духом пломеніє // Літ. Україна. – 1987. – 17 грудн.; Приходько І. Він мав своє “свічадо” // Літ. Україна. – 1987. – 17 грудн.; Шевчук В. Яскраво суперечний: Про Гната Михайличенка, людину і письменника // Україна. – 1988. – №2; Михайличенко Г. Погроза невідомого: (3 тюремних зшитків) // Україна. – 1988. – №2.

³⁷ Осадчий М. “Біль” – біль на право бути в літературі // Біль: Альманах. – Вип. 1. – Л., 1990. – С. 161.

³⁸ Див.: Суетнов А. Цит. праця.

70-х років перевершила свою царську попередницю масштабом претензій, всевладдям і витонченою жорстокістю. До зони підвищеної уваги цензорів потрапили не тільки явні чи приховані політичні натяки чи найбезневинніші відхилення від “генеральної ідеологічної лінії”, а й питання художньої форми, стилю, навіть слововживання. Відомі випадки, коли досить було цензору знайти в поетичному чи прозовому тексті слово “душа” чи “націоналістичні” лексеми (“либонь”, “майдан”, “позаяк” тощо), щоб авторів категорично відмовили в публікації й занесли до чорного списку письменників, чиї твори слід піддавати особливо ретельній і жорсткій перевірці³⁹.

Чим жорстокіше душила цензура, тим непоборнішим стало бажання письменників зневажити її і вийти на прямий діалог із читачем. Однак у 1930-і рр. радянський читач був заляканий чи не більше за письменника. Навіть читання неопублікованих віршів на приватній квартирі могло обернутися арештом чи великими прикрощами не тільки для автора і господарів, а й для всіх слухачів (карне переслідування за “недонесення”).

На думку В. Кривуліна, розпочинається епоха поетичного “самвидаву”, “заманіфестована” 1930 р. в есе “Четверта проза” О. Мандельштама — першому, по-справжньому, самвидавному тексті, який першопочатково створювався не для того, щоб бути надрукованим, але для того, щоб висловитися — всупереч мовчазній, “похабній” змові влади (“славних ребят из железных ворот ГПУ”), літераторів і т. зв. “свідомої” частини читачів (343–344).

Багато текстів було свідомо чи несвідомо орієнтовано на звучання, на проголошення вголос, нерідко вони записувалися через кілька років після створення, що й дозволяє зараховувати ці твори до “самвидаву”, незважаючи на їхню звукову орієнтованість. Це пов’язано з тим, що промовлене слово, на відміну від слова написаного, мовби невловиме для механізму цензури. Самвидавні рукописи в 1930–40-х рр. багато хто просто боявся тримати вдома, тому їх або ховали у друзів, або завчали напам’ять, а потім відтворювали. І хоча за анекдоти арештовували так само охоче, як і за крамольні думки, зафіксовані на папері, ступінь волі й самоідентифікації у мовця, на думку В. Кривуліна, все одно був набагато вищий, ніж у того, хто пише. Людський голос поєднував у собі і цілковиту унікальність, і деякий надособистісний, анонімно фольклорний, безавторський початок. Слово вимовлене виявилось ідеологічним і естетичним протиставленням слову друкованому.

Отже, “самвидав” 1930–40-х років був переважно усним, за певними винятками, наприклад, І. Багряного та М. Глазкова; а в 1960-і роки виникло щось подібне до інституту професійних запам’ятовувачів — “оберігачів” усної традиції, які відтворювали не тільки текст, а й манеру читання того чи іншого автора. Цих людей стали називати “ходячими магнітофонами” (344).

Рукописний “самвидав” 1930–1940-х рр. активно поширювався в ГУЛАЗі, де автори й читачі не боялися цензури. Про це свідчать, наприклад, праця Б.Христинича “Конспект з історії української національної революції”, яка у вигляді невеликих записників ходила по руках серед політв’язнів⁴⁰ та “збережені крихти творчості в’язнів сталінських тюрем і таборів”, зібрані в альманасі “Біль”⁴¹.

Розглянуті вище історичні прояви “самвидаву”, як слушно зазначає Л. Алексєєва⁴², лише доповнювали літературний процес у Російській імперії та Україні. Про самвидав як один із головних складників літературного процесу можна говорити, починаючи з 1960-х рр., коли він набув великого поширення і “став певним чином друкованою продукцією”⁴³, вийшовши за рамки передачі інформації усно й у списках.

³⁹ Див.: Дончик В. Шістдесятництво як явище, його витоки й наслідки // Слово і Час. – 1997. – №8. – С.44.

⁴⁰ Український вісник: Незалежний часопис українців Республіки Комі. – 1995. – №3. – С. 9.

⁴¹ Біль: Альманах. Вип. 1. – Львів: Меморіал. – 1990.

⁴² Алексєєва Л.М. История ... – С. 195.

⁴³ Докладніше див.: Казак В. Самиздат // Лексикон русской литературы XX века. – М., 1996.